

BOZOR IQTISODIYOTINING MAZMUNI VA AMAL QILISHI

Sattorova Shahina

Denov tadbirkorlik va pedagogika institutining
tadbirkorlik va boshqaruv fakulteti turizm va
mehmondo'stlik yo'nalishi 1-bosqich talabasi

Annotatsiya: Bu maqola bozor iqtisodiyotining to'liq mazmuni u qanday paydo bo'lishi uning asosiy belgilari, turlari va bozor iqtisodiyotiga o'tish tamoyillari haqida ma'lumot beradi.

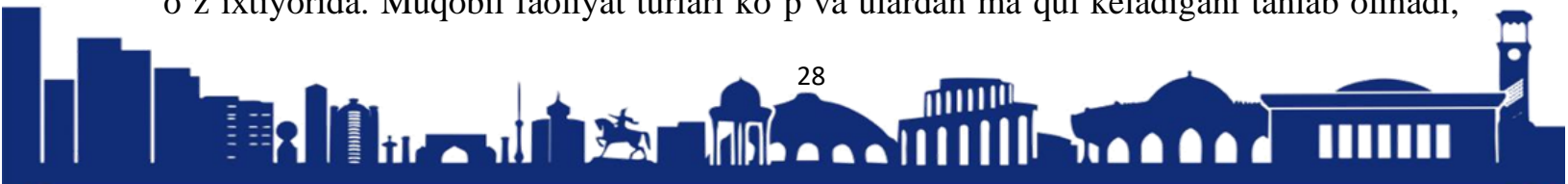
Kalit so'zlar: Bozor iqtisodiyoti, kishilik jamiyati, monopoliya, Tovar-pul munosabatlari, subsidiya

Kishilik jamiyati paydo bo'libdiki, insoniyat oldida: nimani ishlab chiqarish zarur; qanday usullar va sarf-xarajalar bilan ishlab chiqarish zarur ishlab chiqarilgan narsalar kimga kerak, ularni kimlar iste'mol etadi? degan mazmunidagi muammolar turadi.

Bu muammolarni hal etish iqtisodiy tizimga qarab turlicha bo'lgan. Agar rejali iqtisodiyot tizimi ularni samarali hal eta olmagan bo'lsa, bozor iqtisodiyoti buning uddasidan chiqa oldi. Bozor. iqtisodiyoti ko'pchilik xalqlarga manzur bo'lgan va ular kelajagini ta'minlovchi iqtisodiyot hisoblanadi. U hozirgi davrga xos umuminsoniy iqtisodiyotdir.

Bozor iqtisodiyoti iqtisodiy faoliyatda erkinlikka, xo'jalik yuritishda oqilonalik tamoyillariga asoslangan demokratik iqtisodiyotdir.

Bozor iqtisodiyotining mohiyatini anglash uchun uning asosiy belgilarini ko'rib chiqamiz. Bozor iqtisodiyotiga erkinlik xos bo'lib, uni mulkchilik shakli ta'minlaydi. Bunday iqtisodiyotda xususiy, jamoa va davlat mulklari mavjud bo'lib, u yoki bu mulkning monopoliyasi (yakka hokimligi) bo'lmaydi. Barcha mulklar teng, ular cheklanmagan holda rivojlanadi. Mulchilikning asosini xususiy mulk tashkil etadi. Bozor iqtisodiyotida xo'jalik yuritishning shakllaridan qaysi birini tanlash, o'z mol-mulkini qanday ishlatish ham kishilarning o'z ixtiyoriga bog'liq. Tadbirkorlik qilish yoki yollanib ishlash, o'z pulini sanoatga, dehqonchilikka, tijoratga, bank ishiga yoki boshqa yo'lga sarflash odamlarning o'z ixtiyorida. Muqobil faoliyat turlari ko'p va ulardan ma'qul keladigani tanlab olinadi,

ammo iqtisodiy oqilonalikka amal qilinadi. Shu boisdan hamma o`z qo`lidan keladigan ish bilan shug`ullanadi.

Xilma-xil mulkchilik va faoliyat turlarini erkin tanlab olish iqtisodiy plyuralizmni tashkil etadi.

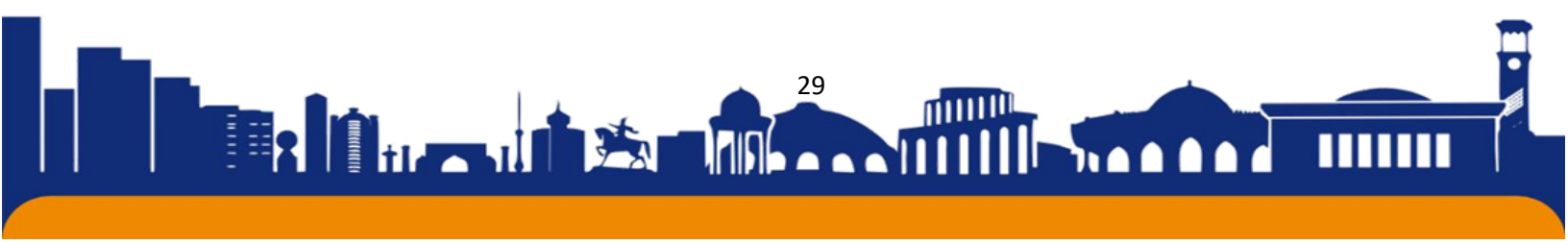
Bozor iqtisodiyoti iqtisodiy monopoliyani rad etadi. Iqtisodiy aloqalarda hech bir cheklanish bulmaganidan ularda ko`pchilik faol qatnashadi. Ular jumlasiga har xil firmalar, resurslar egalari, millionlardan iborat ists`molchilar (xaridorlar), davlatning idora mahkamalari kiradi. Ularning aloqalari tovar — pul munosabatlariga asoslanadi.

Tovar—pul munosabatlari tovarlarni bozor uchun ishlab chiqarish, ularni oldi-sotdi qilish va shuningdek, pul borasida yuz beradigan iqtisodiy aloqalarni o`z ichiga oladi.

Bozor tizimiga iqtisodiy liberalizm xos, ya`ni yuqorida aytilganidek, har qanday faoliyat turlari erkin amalga oshadi, ammo faoliyat turlari albatta bir-biri bilan bozor orqali bog`lanishi shart. hamma o`z manfaati yo`lida harakat qiladi. Sotuvchi qimmat sotishga intilsa, xaridor arzon olishga intiladin. Tadbirkor ishtiyoqi foyda olish bo`lsa, ishchining maqsadi ko`proq ish haq olish. Alohida manfaatlar bo`lishi ularning to`qnashuviga sabab bo`ladi. Shu boisdan bozor iqtisodiyotida raqobat bo`ladi. Ishning ko`zini bilgan bu kurashda g`olib chiqadi, uning mavqei mustahkamlanadi, uquvsizlar esa o`z-o`zidan chiqib qolishadi.

Bozor iqtisodiyotida faqat raqobat emas, manfaatlar uyg`unlashgan sharoitda hamkorlik ham yuz beradi. Masalan, sotuvchi bilan xaridor savdolashib, har ikki tomonga ma`qul narx kelishib olinganda ularning manfaati mos tushadi, ya`ni ular bir-biridan rozi bo`ladilar. Shunday o`zaro bir-biriga naf keltirish hamkorlik, shsrikchilik va oldi-berdini keltirib chiqaradi.

Bozor iqtisodiyotining o`ziga xos rivojlanish mexanizmi bor, u iqtisodiy stimullarga, ya`ni kishilarni to`q va xotirjam yashash, obro`ga ega bo`lish, hayotda o`z o`rnini topish kabi manfaatlarini yuzaga chiqarishga asoslanadi. Bozor mexanizmi iqtisodiy rag`batlantirish mexanizmidir. Unda iqtisodiy faollikka undash va hatto zo`rlash ham bor, ammo bu ma`muriy zo`rlash emas, balki iqtisodiy jihatdai majburlashdir. Masalan, raqobat hammani yaxshi ishlashga majbur qiladi. Bozor mexanizmi iqtisodiy bo`lganidan bu tizimda foyda zarar, sarf-xarajat, yutish-yutqazish, narx-navo, raqobat-kelishuv, soliq-subsidiya degan narsalar keng ishlatiladi.

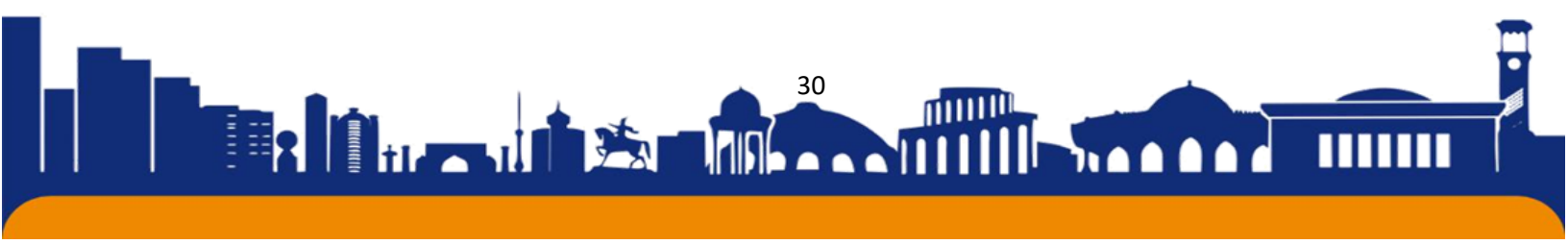
Bozor iqtisodiyotiga xos belgilardan biri erkin, ya'ni liberallashtirilgan narxlarning bo'lishi va hamisha narxni hisobga olib, foyda-zararni nazarda tutgan holda ishlashidir. Iqtisodiy mexanizmlar ishlab chiqarishni tez va eng avvalo resurslarni tejab-tergab sarflagan holda rivojlantirishni ta'minlaydi. Natijada moddiy to'kinchilik yuzaga keladi. Binobarin, bozor iqtisodiyoti taqchilliksiz iqtisodiyot hisoblanadi. Uning ijtimoiy mo'ljal-maqasadi farovonlikni oshirish. Farovonlikni kishilarning ishbilarmonligi, mshnatining natijasi, o'z mulkini samarali ish bilishi ta'minlaydi. Har bir kishi qo'lidan kelgan ish bilan shug'ullanib, ishlaganiga qarab daromad ko'rishi adolatli hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti kambag'al va qashshoqlarning emas, balki o'ziga to'q kishilarning tengligidir. Tengsizlikning bo'lishi ham adolatli hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan sharoitida eng kam daromad chegarasini davlat qonun yo'li bilan belgilab qo'yadi. Masalan, AQShda 2002 yilda eng kam ish xaqi 1 soat ishlaganlik uchun 6,0 dollar qilib belgilangan va uni bundan kamaytirib bo'lmaydn. Bozor iqtisodiyotida daromadlarning yuqori chegarasi belgilab qo'yilmaydi, bu esa kishilarda pul topish ishtiyoqini kuchaytirib, ko'plab ishlab chiqarishga rag'bat beradi. Kishilar iqtisodiy faollikni yuzaga chiqaradi. Boyligi adolatli yo'l bilan topilganidan uni yashirmaedan oshkor e'lon qiladilar. Masalan, 2002 yil natijasiga ko'ra AQSh eng katta boylar ro'yxatiga 400 ta boy kiritilib, ularning boyligi 0,5 milliard dollardan 43,0 milliard dollargacha bo'lganligi e'lon qilindi. 2002 yilda jahondagi eng boy kishining puli 48 milliard dollar bo'lgan va uning nomi - Bil Geyts, ikkinchi o'rinda Uorren Beffet – 36 mlrd. dollar va uchinchi o'rinda Mg`crosoft asoschisi Pol Allen – 21 mlrd. dollarga ega. Bozor iqtisodiyotida shunday qoida bor:

Jamiyatiing naqadar boy bo'lishi har bir oila, har bir kishining naqadar boy va farovon yashashiga bog'liq.

Bu qoidaning yuzaga chiqishiga bozor mexanizmi xizmat qiladi. Chunki, u ishlab chiqarishni rivojlantiruvchi kuch hisoblanadi.

Insondagi ayirboshlashga bo'lgan moyillikni na ayirboshlashni bozor iqtisodiyoti yuzaga chiqaradi.

Bozor iqtisodiyotida iqtisodiy tanlov erkinligi bor, har bir kish o'ziga naf keltiruvchi ishni o'zi tanlashga haqli. Shu sababli u yoki bu ish bilan tanho bir yoki bir necha kishining shug'ullanishi iqtisodiy erkinlik tamoyiliga zid keladi. Raqiblar bir xil ish bilan shug'ullanishi o'z kuchini turli sohada sinab ko'rishi mumkin. Masalan, savdo-sotiqni eplay olmagan kishi sanoat, maishiy xizmat yoki dehqonchilik bilan shug'ullanishi

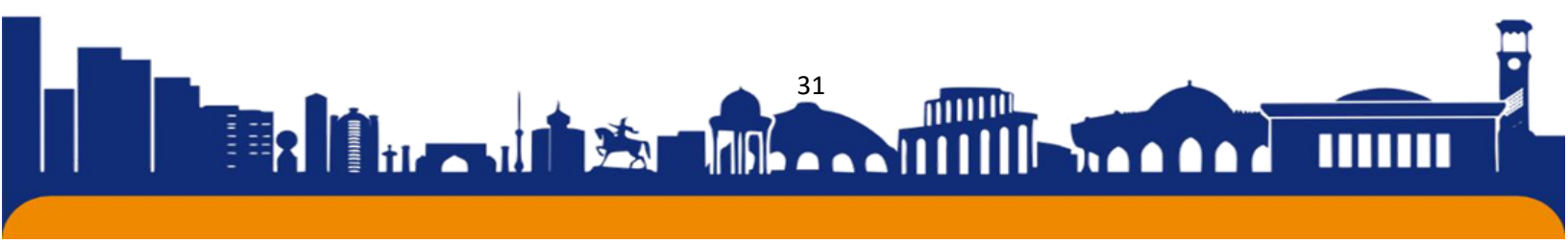

mumkin. Kuch sinab bellashuvda «kim yutadi?» qoidasiga binoan va tavakkaliga ish qilish imkoni cheklanmagan.

Har bir kishining boshqalardan ajralib turishi, o`z o`rnini topib ustunlikka ega bo`lishi, obro` — e`tiborga erishgisi keladi. Bozor iqtisodiyotidagi raqobatchilik- vaziyati bunga yo`l beradi. Inson o`zi uchun harakat qilsada, baribir unda insoniylik xislatlari, jamiyatdagi kishilar orasida mehr-oqibat, odamiylik, nochorlarga yordam qo`lini cho`zish kabi intilishlar tabiiydir. Bozor iqtisodiyoti bunday intilishlarni namoyon etish uchun ham keng yo`l ochadi. Misol qilib ijtimoiy himoya mexanizmini olish mumkin. Bugunga kelib O`zbekistonda mavjud nafaqa (pensiya) tizimining takomillashtirishga muhtojligi tizimning moliyaviy barqarorligini ta`minlashtirilishiga muhtojligini ko`rsatadi. Chunki respublikada nafaqa oluvchilar soni 3 million kishidan ko`p, shu jumladan qarilik nafaqasini 69%, invalidlik nafaqasini 22% va 9% boquvchisini yo`qotgani asosida nafaqa oladi. O`zbekistonda qarilik nafaqasiga erkaklar 60 va ayollar 55 yoshda chiqsa AQSh va Germaniyada erkaklar va ayollar 65 yoshda chiqadi. Kelajakda O`zbekistonda nafaqa oluvchilar oshib boradi. Hisob-kitoblar shuni ko`rsatadiki, 2025 yilga borib, nafaqa oluvchilar soni 2000 yilga nisbatan O`zbekistonda 2 marta oshadi. Oddiyroq qilib aytganda bitta ihlovchi bitta nafaqaxo`rni nafaqasini qo`shimcha ishlab bersa, 2025 yilga kelib 2 baravar oshadi. Shu sababli nodavlat nafaqa jamg`armalariga doir jahon tajribasini o`rganish katta ahamiyatga molik. Bunday jamg`armalar jamiyat va aholiga qarlik uchun mablag` yig`ish, davlat byudjetiga bosimini kamaytirish va iqtisodiyotga jamlamalarni jalb qilishni rag`batlantirish mumkin.

Bozor iqtisodiyoti deganda hozirgi rivojlangan mamlakatlardagi iqtisodiyot-tushuniladi. Albatta bu iqtisodiyot uzoq taraqqiyot natijasida yuzaga kelgan. Tovar-pul munosabatlari asrlar davomida sekin-asta rivojlangan, turli shakllarga kirgan (masalan, kapitalistik) va nihoyat 20 asrning 2-yarmidan boshlab hozirgi bozor iqtisodiyoti shakllandi. Uning asl namunasini hozirgi iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda ko`rish mumkin. Tarixan qaraganda bozor iqtisodiyotining ikki turi bor. Birinchisi — asov yoki yovvoyi bozor iqtisodiyoti. Bunday iqtisodiyotining asl namunasi 18 va 19 asrlarda bo`lgan. Uning ba`zi alomatlari hozir ham uchrab turadi. Uning quyidagi asosiylarini sanab o`tamiz:

1) YAkka egalikdagi xususiy mulkning hukmron bo`lishi, mulkning ozchilik qo`lida to`planishi, - boy va kambag`allikka keng yo`l ochilishi.

2) Iqtisodiyotning stixiyali o`shishi, ya`ni iqtisodiy beboshlik tartibsizlik bo`lishi, - oqibatda inqirozga uchrash.

3) Noma`lum bozor uchun ko`r-ko`rona ravishda tovar ishlab chiqarish - tovarning sotilish yoki sotilmasligining noma`lumligi

4) Raqobat kurashining qonun-qoidasiz - terror, zo`ravonlik, qalloblik kabi g`ayriinsoniy usullar bilan borishi.

5)Tadbirkorlar o`rtasidagi sherikchilik aloqalarining tasodifiy bo`lishi.

6)Davlatning iqtisodiyotga aralashmasligi, undan chetlashib qolishi.

7)Tartibsizlik natijasida kuchli iqtisodiy tangliklar va bo`hronlarning kelib chiqishi, iqtisodiy talofatlarning yuz berishi.

8) Kishilarning o`ta boy va o`ta kambag`allarga ajralib ular o`rtasidagi sinfiy kurashning mavjudligi, ijtimoiy muvozanat yo`qligi.

Bunday iqtisodiyotni asov daryoga tenglashtirish mumkin. Asov daryo tartibsiz oqadi, uning o`zanlari tez o`zgarib turadi, uning suvini tartibga soluvchi to`g`onlar, suv omborlari bo`lmaydi. Bunday daryo nafaqat obi-hayot, balki toshqinlar, qirg`oqlarni yuvib ketish bilan talofat ham keltiradi. Masalan Jayxun (amudaryo) eski To`rtko`l shahrini yo`q qilishi.

Ammo yovvoyi iqtisodiyot abadul-abad saqlanmaydi. U madaniylashgan bozor iqtisodiyotiga aylanib borishga majbur. Madaniylashgan bozor iqtisodiyotining ham o`ziga xos belgilari bor:

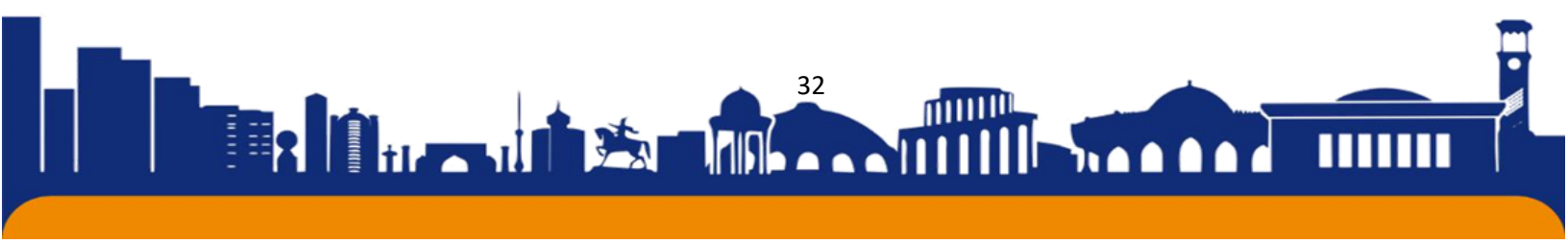
1) Asosiy bo`lgan xususiy mulk bilan bir qatorda boshqa mulk yo`llari xam mavjud bo`ladi, mulkiy muvozanat yuzaga keladi.

2)Iqtisodiyotdagi beboshlik qattiq cheklanadi, iqtisodiyot tartiblanadi.

3) Bozor talabni hisobga oladi, ishlab chiqarish talabiga moslashadi, bozordagi noma`lumlik ahyon-ahyon uchrab turadi.

4)Raqobat kurashi belgilangan qoidalarga binoan halol kechadi, uning madaniy usullari qo`llaniladi.

5)Iqtisodiyot sub`ektlari (ishtirokchilari) o`rtasida doimiy va uzoq davrga mo`ljallangan, o`zaro manfaatli sherikchilik aloqalari o`rnatiladi.

6) Davlat, iqtisodiy hayotga aralashadi, o'z chora-tadbirlari bilan iqtisodiy tamoyillarning amal qilishi uchun sharoitlar hozirlaydi.

7) Iqtisodiyot tartiblanib turishidan chuqur iqtisodiy tangliklar yuz bermaydi, iqtisodiy tanglikdan tezda chiqiladi.

8) Iqtisodiyot yuksak bo'lishidan jamiyat boy bo'ladi, shu sababdan tadbirkorlik faqat foyda topish uchun emas, balki el og'zi tushish, obro'-e'tiborli bo'lish uchun ham olib boriladi.

9) Iqtisodiyot ijtimoiy (sotsial) yo'naltirilgan, ommaning farovonligini ta'minlashdek aniq mo'ljalga ega bo'ladi.

10) Kishilarning iqtisodiy jihatdan tabaqalanishi chegaralash; o'ziga to'q, o'rtahol aholi asosiy ijtimoiy qatlama aylanadi. Shu boisdan jamiyatda ijtimoiy muvozanat saqlanib, kishilar o'rtasida to'qnashuvlarga o'rin qolmaydi.

Hozirgi davrda bozor iqtisodiyotiga o'tish deganda madaniylashgan iqtisodiyot sari borish tushuniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I.A. Karimov «Uzbekistan po puti uglubleniya ekonomicheskix reform»

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning Oliy Majlisning ikkinchi chaqiriq birinchi ssssiyasi ikkinchi yig'ilishida so'zlagan nutqi - T., «Xalq so'zi», 23 yanvar 2000

3. Iqtisodni erkinlashtirish, resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish bosh yo'limiz. «Xalq so'zi», 13 fevral, 2002 yil.

4. Xandamov K.S. Kishlok xujaligi korxonalarini faoliyatini boshkarish: O'quv qo'llanma. - T.: TDIU, 2004.-192c. 1 ekz.

5. Bozor iqtisodiyoti va biznes asoslari: O'quv qo'llanma A.E. Ishmuxamedov va boshq.-T.: TDIU, 2004.-160 c. 1 ekz.

6. Шевелева С.А. Основы экономики и бизнеса: Учебное пособие /С.А.Шевелева, В.Е.Стогов.- 2-е изд., перераб. и доп.- М.: ЮНИТИ, 2005.- 515 с. 1 экз.

7. Махмудов Е.Х. Корхона iqtisodiyoti: O'quv qo'llanma. - T.: TDIU, 2004.-208 c. 1 ekz.

8. Bozor iqtisodiyoti va biznes asoslari: O'quv qo'llanma A.E. Ishmuxamedov va boshq.-T.: TDIU, 2004.-160 c. 1 ekz.

9. Куторжевский Г.А. Экономика. Основы теории. Учебное пособие, Издательство: Экономика, 2004.

